

zeker dogmatisch begrip; u ontnemt hem den vorm en hij verliest daardoor ook het begrip.... Welk begript substitueert u dan daarvoor?"

— „Dat is een quaestie van opvoeding voor de kringen waarin die denkbeelden heerschen. De opvoeding door de ouders heeft niet dien blijvenden invloed als die van de kerk. Aan de ouders ontgroeit men langzamerhand, aan de kerk nooit. Ik voor mij ben opgevoed in de *landläufige* ideeën maar het zou mij nu een *cauchemar* zijn om aan een hemel te moeten gelooven. Als men er ééns aan gewend is, is het volstrekt geen onaangename gedachte, dat met den dood de bewustheid en dus de vatbaarheid voor lief en leed ophoudt.

„En dan is de hellevrees toch ook een leelijke factor in het leven van de geloovigen, vooral voor zoo vele zwaartillende arme tobbers. Die pedant genoeg over zich zelf denkt heeft er geen last van....

„.... Daar hebt u bijvoorbeeld Annie Besant, die pas weer een lezing heeft gehouden. Ik ben er niet heengegaan. Ik wilde haar niet hooren, omdat ik met hare laatste wending geene sympathie heb. Maar ik heb haar als vrijdenkster leeren kennen. Wat is van die vrouw een kracht uitgegaan. En wat heeft zij in haar leven niet geleden door hare kerkelijke opvoeding en door de met de kerk aangeknoopte banden.

„En hoe vaak is Nietzsche niet veranderd. Een aardig gezegde van hem is dat men in 't vervolg niet meer zal vechten voor een geloof, wel voor de vrijheid om van geloof te veranderen....”

„Vindt u toch niet dat juist het inconstante der filosofie, dat voortdurend wisselen van heerschende denkbeelden, dat u de gezonde ontwikkeling noemt, haar zwakte is en haar eigenlijk eenigszins inferieur maakt? Inferieur althans tegenover den godsdienst die in zijn stabiliteit superieur is tegenover de filosofie en daarin een groote kracht heeft?"

— „Wel, men zou hetzelfde kunnen zeggen van alle wetenschappelijke ideeënvorming. Er is altijd aanvulling noodig. Over alle ideeën blijft theoretisch onzekerheid hangen. De kerk ontkomt aan deze consequentie alleen door hare bron van kennis te leggen in eene vroegere openbaring, maar die verklaring heeft alleen waarde voor geloovigen en juist die bijzondere openbaring is een der zwakste punten der dogmatiek. En wat een verschil over den inhoud van hetgeen geopenbaard heet te zijn!

„Voor het geestelijk leven vooral is er geen geluk te vinden dan in vrijheid. Wie nooit denkt, heeft aan niets behoefte, maar wie nadenkt komt ook tot twijfel en komt, als hij gebonden is door de kerk, ten slotte tot een belijdenis met den mond alleen; niets dan de vorm blijft over; dit is het ergst van alles. Zoo kweekt men hypocrieten.”

„En de godsdienst als middel om de orde te bewaren?"

— „Als middel om de sociale orde te bewaren hecht ik in 't geheel niet aan den godsdienst. Vooral tegenwoordig niet meer. De crisis die wij dóór-maken, kan alleen maar verscherpt worden door het denkbeeld dat de Staat den godsdienst misbruikt als middel om in onrecht te doen berusten....”